

บทที่ ๔

การเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติในหลักฐานพงศาวดาร

จากการศึกษาในประเด็นเรื่อง ประเพณีการสืบราชสมบัติของสังคมสยามในอดีตก่อนหน้าสมัยรัตนโกสินทร์โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่า ไม่ปรากฏพบหลักฐานที่ยืนยันอย่างชัดเจนเพียงพอที่จะสรุปได้ว่า ประเพณีการสืบราชสมบัติของสยามในอดีตได้ถูกจัดวางอยู่บนเงื่อนไขของระเบียบกฎเกณฑ์หรือแบบแผนประการใด¹ แม้แต่ในกฎมนเทียรบาลซึ่งปรากฏว่าได้ถูกตราขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา และยังมีข้อยุติว่าได้ถูกตราขึ้นในรัชสมัยใด ระหว่างสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือพระเจ้าอู่ทองกับสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ² ก็ไม่ได้ปรากฏว่ากฎมนเทียรบาลดังกล่าว จะแสดงให้เห็นถึงระเบียบกฎเกณฑ์หรือแบบแผนประการใด ที่จะสะท้อนให้เห็นถึงกฎเกณฑ์ของการสืบราชสมบัติ ไม่ว่าจะมาจากพระราชบิดามาสู่พระราชโอรส หรือ

¹ วิชาสงวศ์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๑.

² โปรดดูพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องกฎมนเทียรบาล ซึ่งถูกตราขึ้นในสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) เมื่อ จ.ศ. ๗๒๒ (พ.ศ. ๑๙๐๓) ได้ใน กรมศิลปากร, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕), หน้า ๕๓-๕๔. และพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องกฎมนเทียรบาล ซึ่งถูกตราขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปี พ.ศ. ๒๐๐๑ ได้ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๒), หน้า ๕๕, อ้างถึงใน วิชาสงวศ์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๑.

จากพระเชษฐามาสู่พระอนุชา หรือแม้แต่ในหนทางอื่นซึ่งเปิดโอกาสให้บุคคล ที่ไม่ใช่ ทั้งพระอนุชาและพระราชโอรสเข้ามารับช่วงการสืบราชสมบัติต่อจากพระมหากษัตริย์ องค์เดิม เหตุก็เพราะว่าลักษณะสำคัญที่ปรากฏในกฎมนเทียรบาลอยุธยาได้กล่าวไว้ ถึงแต่เพียง การลำดับชั้นยศศักดิ์ของเหล่าบุคคลในหมู่พระราชวงศ์เป็นสำคัญเท่านั้น³ ดังที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจในกฎมนเทียรบาลดังกล่าว เวตตอนหนึ่งว่า

... กำหนดพระราชกฤษฎีกาไอยการ พระราชกุมาร พระราชนัดดา ฝ่ายพระ ราชกุมารเกิดด้วยพระอัคมเหสี คือสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า อันเกิดด้วยแม่หยั่ว เมือง เปนพระมหาอุปราช เกิดด้วยลูกหลวง กินเมืองเอก เกิดด้วยหลาน หลวง กินเมืองโท เกิดด้วยพระสนมเปนพระเยาวราช ...⁴

ด้วยเหตุนี้ การสืบค้นถึงกฎเกณฑ์ของการสืบราชสมบัติในอดีตโดยทั่วไป จึงมักกระทำผ่านการศึกษาลักษณะของข้อมูลที่สำคัญคือพระราชพงศาวดาร⁵ จน

³ อดุลยเดชวิกรมการศึกะหนี่ได้ใน ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์", หน้า ๓๒. , มานพ ภาววัฒนสกุล, ขุนนางอยุธยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการ ดำรัสสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๓๓. และนิธิ เอียวศรีวงศ์, "รัฐ ธรรมนูญฉบับวัฒนธรรมไทย," ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์, หน้า ๑๔๕.

⁴ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และกรมเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖, เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๕๙.

⁵ อดุลยเดชวิกรมการศึกะหนี่ถึงประเด็นเรื่อง "การสืบราชสมบัติ" ในแง่มุม ต่างๆ ที่วางฐานการวิเคราะห์อยู่บนข้อมูลที่สำคัญของพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ กันนี้ได้ เช่นใน ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวัง บวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์", หน้า ๒๐-๒๕. หรือสมบัติ จันทร์วงศ์, "ข้อสังเกต

ปรากฏข้อสรุปของการศึกษาที่สำคัญเรื่องการศึกษาการสืบราชสมบัติของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย “ร่วมกัน” ในระดับหนึ่งว่า การสืบราชสมบัติของสังคมสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ตอนกลางถึงตอนปลายเป็นอย่างน้อย ส่วนหนึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของการ “รัฐประหารหรือการแย่งชิงราชสมบัติกันภายในราชสำนัก” ดังเช่นที่ปรากฏในการศึกษานับตั้งแต่ การศึกษาของพระยาโบราณราชธานินทร์เรื่อง “ต้นเหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะหมดกำลัง” ใน ตำนานกรุงเก่า ซึ่งถูกตีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชนเป็นครั้งแรก ตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๐⁶ พระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัติวงศ์ในพระนิพนธ์ลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ใน สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัติวงศ์ เรื่อง “การศึกษาของวิลาสวงศ์ พงศบุตร เรื่อง “การสืบราชสมบัติ” ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔-พ.ศ. ๒๔๗๕⁸ และในการศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “สถาบันพระ

เบื้องต้นว่าด้วยคำพูดในประวัติศาสตร์อยุธยา : ศึกษาเฉพาะกรณีบทสนทนาในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา” ใน ไทยศึกษา : รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิต อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, สุนทรื อาสะวไวย์และคณะ, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒๓-๑๗๑.

⁶ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๗ ภาคที่ ๖๓ (ต่อ) (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๑๗-๑๘.

⁷สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๒๑.

⁸วิลาสวงศ์ พงศบุตร, “การสืบราชสมบัติ,” ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๓.

มหากษัตริย์ในรัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรมไทย" ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์⁹

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาดังกล่าว แม้จะปรากฏข้อเท็จจริงโดยสรุปร่วมกันในระดับหนึ่งว่า การสืบราชสมบัติของสังคมไทยในอดีตส่วนหนึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของการ "รัฐประหารชิงราชบัลลังก์" ทว่าในข้อสรุปดังกล่าวซึ่งมีส่วนร่วมกันกลับแฝงไว้ด้วยคติที่มองเห็น "การรัฐประหารหรือการแย่งชิงราชสมบัติกันภายในราชสำนัก" แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง กล่าวคือกลุ่มหนึ่งมองเห็น "การรัฐประหารแย่งชิงราชบัลลังก์ (ในอดีต) เปรียบเหมือนบทเรียนสอนใจในอดีตให้คนไทยต้องรู้จักมีความสามัคคี เพราะการแตกแยกความสามัคคีดังกล่าว อาจเป็นเหตุให้คนไทยต้องสูญเสียเอกราชของชาติบ้านเมือง ดังเช่นที่เคยปรากฏเมื่อครั้งที่ไทยต้องสูญเสียเอกราชให้แก่พม่าเข้าศึกก็เพราะการแย่งชิงราชสมบัติด้วยกันเองในหมู่เจ้านายและขุนนาง เมื่อครั้งสมัยตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จนเป็นเหตุให้กรุงศรีอยุธยาแตกพ่ายสลายลง ดังเช่นที่ปรากฏข้อความว่า

... ตำแหน่งพระมหาอุปราชที่สถาปนาขึ้นก็ได้ขจัดปัญหายุ่งยากในการสืบราชสมบัติในสมัยกรุงศรีอยุธยาไปได้ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏว่า ในกรณีที่พระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ เมื่อยังทรงพระเยาว์หรือไม่ทรงพระปรีชาสามารถ เช่น พระรัชฎาธิราช พระยอดฟ้าหรือพระแก้วฟ้า พระเชษฐาธิราช พระอาทิตย์วงศ์ ก็ถูกปลงพระชนม์โดยเจ้านายหรือขุนนางชั้นสูงที่มีอำนาจและมีผู้คนสนับสนุนมากกว่า ในสมัยราชวงศ์ปราสาททองก่อนที่สมเด็จพระนารายณ์จะขึ้นครองราชย์ ได้มีการปลงพระชนม์พระมหากษัตริย์ถึงสองพระองค์ในเวลาเพียงปีเดียวกัน ตำแหน่งพระมหากษัตริย์จึงสามารถช่วงชิงกันได้ด้วยการใช้กำลังทหารเข้ายึดอำนาจ เป็นเหตุให้เกิดความแตกแยกในหมู่คนไทย เกิด

⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรมไทย," ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์, หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

การแย่งชิงราชสมบัติกันบ่อยครั้ง โดยเฉพาะในตอนกลางและตอนปลายกรุงศรีอยุธยา . . .¹⁰

ขณะที่อีกกลุ่มหนึ่ง กลับมองเห็นในทางตรงกันข้ามทำนองว่า “การรัฐประหารชิงราชบัลลังก์” ที่เกิดขึ้น อาจนับเป็นเรื่องปกติของสังคมในอดีต (ซึ่งยังไม่มีวิถีคิดของหน่วยการรวมตัวเป็น “ชาติ” , “การเลือกตั้งตัวแทน” ในการเจรจาปกป้องผลประโยชน์ ตลอดจนจนถึงการสืบทอดอำนาจหรือมรดกผ่านสายเลือดที่ชัดเจนตายตัว) “การรัฐประหารหรือการแย่งชิงราชสมบัติ” ในความหมายนี้ จึงหมายถึงกระบวนการเลือกสรรผู้นำที่มีความสามารถ ผ่านกลไกตามธรรมชาติของสภาพของสังคมในสมัยนั้น ดังเช่นที่ปรากฏข้อความใน พระนิพนธ์ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์และการศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว มีข้อความที่น่าสนใจเรียงตามลำดับดังนี้

. . . รัชทายาทนั้น ในเมืองไทยดูเป็นเข้าใจกันน้อยเต็มที แม้นในกฎหมายเทียรบาลก็มีได้มีกล่าวแถมพรายไว้ที่ไหนเลย คงมีหลักนิยมอยู่แน่นอนแต่เพียงว่า ผู้สืบราชสมบัติควรต้องเป็นเจ้าเท่านั้น จึงเกิดการชิงราชสมบัติกันขึ้นเนื่อง ๆ ใครมีอำนาจวาสนาอยู่เวลานั้นก็ได้ราชสมบัติ ตกเป็นว่าใครดีได้กัน การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งมหาอุปราชานั้น เพื่อทรงอุดหนุนให้มีกำลังสืบราชสมบัติก็มี

¹⁰ วิชาสงวงศ์ พงศะบุตร, “การสืบราชสมบัติ,” ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๓. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน] และอาจดูคำวิจารณ์ถึงบริบททางการเมืองของแนวคิดนี้เพิ่มได้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “จากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๓๘-๑๔๒. และ การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔๒๐-๔๒๐.

ตั้งโดยเหตุอื่นบังคับก็มี เพราะฉะนั้นจะถือว่ามหาอุปราชเป็นรัชทายาทนั้นไม่
ถนัด...¹¹

และ

... ฉะนั้นที่กล่าวกันว่าในเมืองไทยนั้นไม่มีกฎเกณฑ์ในเรื่องการสืบราช
สันตติวงศ์ เอาเข้าจริงก็ปรากฏว่ามีอยู่พอสมควร กฎที่มีความสำคัญมากก็คือ
บุคคลที่จะสืบราชสันตติวงศ์ได้ต้องเป็น "เจ้า" (คือกลุ่มคนที่ไต่บันไดลงจากฟ้า
เพื่อมาปกครองตามคำสั่งของแกนในภาษาไทยดำ) แต่กฎเกณฑ์ของไทยไม่
ละเอียดถึงขั้นระบุลงไปว่าบุตรชายคนโต (หรือคนสุดท้อง) ต้องเป็นผู้สืบมรดก
ในขณะที่เดียวกันก็ไม่มีธรรมเนียมที่จะลำดับผู้มีสิทธิ์สืบราชสันตติวงศ์ตามหลัก
อะไรทั้งสิ้น จนมาในระยะหลังจึงได้ลอกธรรมเนียมอังกฤษมาปฏิบัติบ้าง

ตรงนี่เองที่เป็นกลไกทางการเมืองสำหรับสังคมไทย ในอันที่จะคัดเลือกเอา
เจ้านายที่มีความสามารถเข้ามาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน การแย่งชิงราชสมบัติเกิดขึ้น
อยู่เสมอ และมีความซับซ้อนอยู่เบื้องหลังมากกว่าความทะเลาะทแยงส่วนตัว
ของบุคคลที่ทำการแย่งราชสมบัติ ทั้งนี้เพราะบทบาทของพระมหากษัตริย์ไทยใน
การปกครองราชอาณาจักรอยุธยาหลังการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของพระบรม
ไตรโลกนาถแล้ว มีความสำคัญอย่างมาก บุคคลที่ไม่สามารถประพฤติปฏิบัติ
ได้สมตามความคาดหวังของกลุ่มชนชั้นนำ จึงไม่สามารถดำรงรักษาตำแหน่งเอา
ไว้ได้ ต้องปล่อยให้พระญาติรวบรวมขุนนางและผู้คนมาแย่งชิงสมบัติ ถ้า

¹¹ ศาสนสมเด็จ เล่ม ๓ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม
พระนริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,
หน้า ๒๑. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ปรากฏว่ากษัตริย์พระองค์ใหม่ก็ยังไม่ได้เรื่องอยู่ ในที่สุดก็จะมีการแย่งชิงราชสมบัติใหม่อีกครั้งหนึ่ง . . .¹²

ถึงกระนั้นแล้ว แม้แนวการวิเคราะห์ของทั้งสองกลุ่มความคิดนี้ จะให้มุมมองของ “การรัฐประหารชิงราชสมบัติ” ที่ต่างกัน แต่ทว่าก็ได้ยืนยันถึงข้อเท็จจริงในระดับปรากฏการณ์ของสังคมปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า การสืบราชสมบัติของไทยในสมัยนั้น ส่วนหนึ่งกระทำผ่าน “การแย่งชิงราชสมบัติ” กันภายในราชสำนัก

ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จากการศึกษาเปรียบเทียบพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระ กับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวพิมพ์ ซึ่งถูกชำระโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร มีความแตกต่างที่สำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือประเด็นเรื่อง กฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จนอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องกฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติของพระมหากษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์ อย่างน้อยที่สุดคือ การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในทัศนะของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ซึ่งยังไม่ถูกชำระ ที่จริงแล้วอาจไม่แปลกไปจากการสืบราชสมบัติของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเท่าใดนัก ดังที่ปรากฏข้อความ “การปราบดาภิเษกเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับซึ่งยังไม่ถูกชำระที่น่าสนใจดังนี้

¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรมไทย,” ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์, หน้า ๑๔๕-๑๔๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

... ครั้น ณ วันจันทร์เดือนแปดบุรพาสาดขึ้นค่ำหนึ่ง ปีชาลจัตวาศก
 จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป นิมนต์
 พระราชาคณะสวดพระปริตรพุทธมนต์ครบสามวันแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี
 เดือนแปดบุรพาสาดขึ้นสี่ค่ำเวลารุ่งแล้วสี่บาทได้มหามงคลฤกษ์ พระบาท
 สมเด็จพระนารายณ์พิตรพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งบัลลังก์ศรีสักหลาด
 ประดับด้วยเรือจ่านาท้าวพระยา ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงแห่โดยขบวน
 พยุหยาตราหน้าหลังพร้อม เสด็จข้ามป่าริมคงคา มา ณ ฝั่งตะวันออก
 เสด็จขึ้นฉนวนหน้าพระราชวังใหม่ทรงพระราชยานตำรวจแห่หน้าหลัง เสด็จขึ้น
 ยังพระราชมนเทียรสถานทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษก ขณะนั้นพระชนมายุ
 ได้ ๔๖ พรรษา ได้เสวยไอศวรรยาธิปัตติถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสยาม ...¹³

ขณะเดียวกันเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาทิพ
 กรวงศ์ก็ได้บันทึกข้อความถึง การเสด็จเถลิงถวัลยขึ้นครองราชสมบัติของพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ แผ่นดินพระ
 บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ฉบับตัวเขียนซึ่งยังไม่ถูกชำระว่า พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ โดยการปราบดาภิเษก
 หลังจากที่พระองค์ทรงชำระ "กบฏกรมขุนกระษัตราธิราช" แล้ว ดังที่ปรากฏข้อความที่
 น่าสนใจในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับดังกล่าวว่า

... ครั้นชำระพวกขบถแล้ว พระราชวงศานุวงศ์เสนาบดีแลสมเด็จพระสังฆ
 ราชพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระ

¹³จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๑ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๑. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ราชวังบวรสถานมงคลขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เป็นเอกอรรคมหา
ราชาธิราชดำรงพิภพสยามประเทศ . . .¹⁴

ขณะเดียวกันก็เป็นที่น่าสังเกตได้ว่า การสืบราชสมบัติในความหมาย ซึ่งได้
กระทำสืบต่อกันมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระ
บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏในหลักฐานพระ
ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระนี้ได้
ปรากฏขึ้นอย่างสอดคล้องกับหลักฐานร่วมสมัยจำนวนหนึ่ง ตลอดจนถึงการศึกษาวิ
เคราะห์ถึงประเด็นการสืบราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จาก
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในทัศนะของนักวิชาการที่สำคัญในปัจจุบัน ดังเช่นที่ปรากฏ
ข้อความในหนังสือ เรื่อง นิพานวังหน้าพระนิพนธ์ของพระองค์เจ้ากัมพูชา พระราช
ธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และการวิเคราะห์ถึง “การรัฐประหาร”
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในการศึกษา
เรื่อง การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ของนิธิ เอียวศรีวงศ์เรียงตามลำดับดังนี้

... เมื่อปางหลังที่นั่งสุรามรินทร์	อยู่ทูลสั่งย่อยยับประหารหาย
เพราะไพรินลุยลามตามทำลาย	กระหม่อมหมายเมืองล่มไม่แล้งคืน
บิตุรงค์ทรงนามธรรมิกราช	ทั้งสามโลกย์เนียรนาศไม่อาจฝัน
มายกพระศาสนาภิญาญยืน	ประชาชื่นชมโพธิสมภาร
คือล้นกระหม่อมมีงมไหวงษ์	สองพระองค์เลิศฟ้ามงกุฎสถาน
แบ่งภาคจากองค์พระอวดดาร	<u>ผ่านนิเวศน์ปราบดาด้วยบารมี . . .</u> ¹⁵

¹⁴ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเลิศหล้านภาลัย : เล่ม ๑ เลขที่ ๒๔.

¹⁵ พระองค์เจ้ากัมพูชา, เรื่องนิพานวังหน้า, หน้า ๕. [ตัวเน้นเป็นของผู้
เขียน]

และ

... นับว่าการรัฐประหารครั้งนี้เป็นการรัฐประหารที่นองเลือดที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย ยิ่งคำนึงถึงการแย่งชิงราชสมบัติกันระหว่างพระเจ้าบรมโกศกับพระราชโอรสของพระเจ้าท้ายสระในสมัยอยุธยา แม้ว่าจะมีการรบกันกลางเมืองดังเช่นครั้งนี้ แต่เมื่อเหตุการณ์ผ่านพ้นไปแล้วคนที่ไม่ได้ฝักใฝ่ข้างพระเจ้าบรมโกศก็ยังไม่เลืกรอดชีวิตมาไม่น้อย ดังเช่นเจ้าพระยาราชสงครามซึ่งยังสามารถอยู่ในราชการต่อไปได้ หรือแม้แต่พระยาพระคลังซึ่งเป็นจีนก็เพียงแค่ถูกถอดเท่านั้น ทั้งๆ ที่ได้ร่วมมือกับเจ้าฟ้าเอกภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์อย่างเต็มที่

เหตุผลของการนองเลือดใน พ.ศ. ๒๓๒๕ นี้ก็เพราะว่าการปลดแผ่นดินครั้งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงไม่แต่เพียงผู้ครองราชบัลลังก์เท่านั้น แต่เป็นผลบั่นปลายของการต่อสู้กันทางอุดมการณ์มาเป็นเวลาหลายปี การรัฐประหารทำให้รัฐบาลใหม่อ้านโยบายใหม่ หันไปให้ความอุดหนุนแก่คนกลุ่มใหม่ซึ่งเคยตกอับมาเป็นเวลานานในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นการปิดฉากบทบาทของกลุ่มคนที่ "ไม่รู้หัวนอนปลายตีน" กลุ่มหนึ่งไป ราชวงศ์ใหม่จึงไม่ได้เป็นแต่เพียงการแทนที่คนเก่าบนราชบัลลังก์เท่านั้น แต่เป็นการเปิดศักราชใหม่ให้แก่คนจำนวนมากที่อยู่ใกล้ราชบัลลังก์ด้วยคือกลุ่มขุนนางแวดล้อมองค์พระมหากษัตริย์และมีส่วนแบ่งอำนาจทางการเมืองอยู่มาก การแทนที่คนกลุ่มใหญ่ๆ เช่นนี้ย่อมนำมาซึ่งการนองเลือดเป็นธรรมดา...¹⁶

ขณะเดียวกันเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้ทรงใช้คำว่า พระองค์ทรงปราบดาภิเษกเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในพระราชสาส์นคำหับอักษรจีนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีไปพร้อม

¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕๗๖-๕๗๗.

กับเครื่องมงคลราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าเกี้ยวแห่งกรุงปักกิ่งหรือพระเจ้าแผ่นดินจีน หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปราบดาภิเษกเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว นับจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเสด็จสวรรคตได้ประมาณ ๙ เดือน ดังที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจในพระราชสาส์นดังกล่าวตอนหนึ่งว่าดังนี้

๙
พระราชสาส์นให้ไปจุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมียโทศก เดือน ๖ แรม ๙ เหา
๑๕

คำสาบานมาถวาย

พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ปราบดาภิเษกใหม่มีพระราชรำพึงคิดถึงทางพระราชไมตรีสมเด็จพระเจ้าเกี้ยวผู้ใหญ่ซึ่งมีมาแต่ในกาลก่อน จึงแต่งให้ พระยาสวัสดิสุนทรอภัยราชทูต พระบวรเสนาหาอุปทูต หลงพจนาพิมลตรีทูต ขุนพิพิทธวาจาบันสือ ขุนพจนาพิจิตท่องสือใหญ่ จำทูลพระสุพรรณบัตรสุวรรณพระราชสาส์นเชิญเครื่องมงคลราชบรรณาการ พระราชสารคำห้าอักษรจีนออกมาจ้มนก้องสมเด็จพระเจ้าเกี้ยวผู้ใหญ่ตามชนบโโบราณราชประเพณี สมเด็จพระพระมหากษัตริย์ราชิราชเจ้าสืบมา...¹⁷

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า พระราชสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีไปถึงพระเจ้าเกี้ยวแห่ง เจ้ากรุงปักกิ่งในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงระบุถึงรายละเอียดที่พระองค์ทรงทำการปราบดาภิเษกเสด็จขึ้นครองราชย์จากกรณี "กบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตริย์ราชินุชิต" คล้ายกันกับเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวัง

¹⁷ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, (พระนคร : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕ ๑๓), หน้า ๗๒. (จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕ ๑๓).

บวรฯ ทรงปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์สืบต่อจากพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีไปถึงพระเจ้าตากฉิ่งแห่งกรุงปักกิ่ง ก็มีได้ระบุถึงรายละเอียดของการ "รัฐประหาร" ที่พระองค์ทรงกระทำต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชสาส์นเพียงแต่ระบุกว้างๆ ถึงพระสถานะของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่แต่เพียงว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงผ่านการปราบดาภิเษกใหม่ เป็นพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาซึ่งเพิ่งสร้างขึ้นใหม่ อีกเช่นกัน ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ทรงมีไปถึงพระเจ้ากรุงตากฉิ่งแห่งกรุงปักกิ่ง ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระ โดยมีข้อความที่น่าสนใจดังนี้

... ครั้นมาถึงเดือนเจดทรงพระราชดำริเห็นว่า ตั้งแต่ได้ผ่านพิภพมาถึงห้าปีแล้วก็ยังมีได้ให้ทูตไปเชิญฮ่องต่อพระเจ้ากรุงปักกิ่งตามอย่างธรรมเนียมโบราณราชประเพณีไม่ จึงโปรดให้เจ้าพนักงานจัดทูตขึ้นสำหรับหนึ่งให้จำทูลพระราชสาสน์สุพรรณบัตรพระราชสาสน์คำหับคือแผ่นกระดาษออกไปใจความในพระราชสาสน์คำหับนั้นว่า พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาปราบดาภิเษกใหม่ ตามโบราณราชธานีมี่พระราชรำพึงถึงทำนองคลองพระราชไมตรีแลราชไมตรีแลไมตรีแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงตากฉิ่งผู้ใหญ่ซึ่งมีมาแต่ก่อน จึงแต่งให้พระยาสวัสดิสุนทรราชทูต พระบวรเสน่หาอุปทูต หลวงพจนานิมลตรีทูตแลห้องสื่อ จำทูลพระสุพรรณบัตรพระราชสาสน์แลเชิญเครื่องมงคลราชบรรณาการออกมาจ้่มก้องสมเด็จพระเจ้ากรุงตากฉิ่งผู้ใหญ่ตามขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณี แลซึ่งเครื่องราชบรรณาการนั้นครั้งนั้นจะจัดออกมาจ้่มก้องให้ครบตามตำรากฎหมายแต่ก่อน ครั้งนี้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาเพิ่งสร้างใหม่แล้ว

ก็เกิดรบพุ่งกันเปนจราชลลुकค้ำานานาประเทศเข้าออกไปมาค้าขายน้อยจะจัดซื้อ
หากี่ขัดสน . . .¹⁸

เป็นที่น่าสังเกตว่า การไม่ระบุถึงรายละเอียดทั้งสองกรณีนี้ก็อาจจะเป็น
เพราะว่า พระสถานะเดิมของเจ้าฟ้ากรมขุนภครัตนสุทนต์ก็คือ พระราชโอรสของสมเด็จพระ
พระเจ้ากรุงธนบุรีกับเจ้าฟ้าฉิมใหญ่ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก¹⁹ ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคือ พระมหากษัตริย์ที่ทรง
เคยได้รับการยอมรับจากพระเจ้าแผ่นดินจีน ว่าพระองค์เป็นผู้ที่ทรงมีพระราชอำนาจ
อย่างแท้จริงในพระราชอาณาจักรแห่งนี้ ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรง
มีพระราชสาส์นไปแจ้งต่อทางเมืองจีนว่า พระองค์ทรงได้รับการเลือกให้เป็นพระมหา
กษัตริย์ในอาณาจักรแห่งนี้ เหตุเพราะที่ไม่มีเชื้อสายของเจ้านายหรือรัชทายาทเดิม
เหลืออยู่ ควรสังเกตด้วยว่า การรับรองฐานะการเป็นพระมหากษัตริย์ของพระเจ้ากรุง
ธนบุรีโดยพระเจ้าจักรพรรดิจีนในครั้งนี้ เกิดขึ้นบนเงื่อนไขสำคัญอย่างน้อยสอง
ประการคือ การที่ไม่อาจหารัชทายาทของพระราชวงศ์เดิมที่แท้จริงได้และการที่สมเด็จพระ
เจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระราชอำนาจอย่างแท้จริง
ในพระราชอาณาจักรสยามขณะนั้น²⁰ ด้วยเหตุนี้ การกล่าวถึงเหตุการณ์เจ้าฟ้ากรมขุน
ภครัตนสุทนต์อย่างละเอียด ดังเช่นที่ปรากฏในพระราชสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีไปถึงพระเจ้าแผ่นดินกรุงเวียดนาม ตลอดจนถึงศุภอักษร

¹⁸ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๕ เลขที่ ๕ มัด ๑.

¹⁹ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์, (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), หน้า ๖.

²⁰ โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระ
เจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๐๕-๒๐๙.

และหนังสือถึงหัวเมืองประเทศราชต่างๆ²¹ จึงอาจเป็นการลดความชอบธรรมในการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระองค์ที่ทรง “ละเมิดต่อกฎเกณฑ์การสืบสันตติวงศ์ของพระราชวงศ์สมัยกรุงธนบุรี” ก็เป็นไปได้

ในทางตรงกันข้าม การแสดงถึงรายละเอียดในการปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต่อเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช ซึ่งปรากฏในพระราชสาส์นถึงพระเจ้ากรุงเวียดนามและศุภอักษรถึงเมืองประเทศราช ตลอดจนถึงหนังสือบอกถึงหัวเมืองต่างๆ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ก็อาจเป็นการแสดงถึง “พระบุญญาบารมี” ของพระองค์ที่ทรงมีเหนือกว่าเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชให้ปรากฏต่อสายตาของหัวเมืองประเทศราชทั้งหลาย ดังเช่นที่ปรากฏในศุภอักษรที่ทรงมีไปถึงพระยานครลำปาง พระยารัตนเมืองแก้ว เมืองลำพูน พระยาแพร่ เจ้าฟ้าเมืองน่าน เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ฯลฯ ขณะเดียวกันการมีพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้ากรุงเวียดนาม ก็อาจหมายความว่าโดยตรงถึงการแจ้งข่าวถึงความสำเร็จในการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระองค์ให้พระเจ้าแผ่นดินกรุงเวียดนามทรงรับทราบ ดังที่ทราบกันว่า เมื่อครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หลังจากที่ยกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคตแล้วไม่นานนัก พระเจ้าแผ่นดินกรุงเวียดนามพระองค์นี้ได้ทรงมีพระราชสาส์น “เสนอแนะ” เข้ามาถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวรฯ เพื่อจะได้มีทั้งพระราชอำนาจและกำลังคนเหนือกว่าเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช ดังเช่นที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

... ครั้นมา ณ เดือน ๘ ราชทูตญวนเข้ามาถึง เจ้าเวียดนามมีพระราชสาส์นแต่งให้กวนเทียงดาวกำซาบเจืองคุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ... กับมีพระราชสาส์นเดือนพระสติเข้ามาด้วยฉบับ ๑ ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็น

²¹ โปรดดูรายละเอียดเหล่านี้ได้ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, หน้า ๑๒-๑๔, ๕๓-๕๔, ๗๖-๗๗.

กรมพระราชวังบวรฯ สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราลง
 ทุกวัน ยิ่งแต่พระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าหลานยาเธอ มีกำลังมากเสมอกันอยู่
 การข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่
 เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นดำรงตำแหน่งที่กรมพระราชวังบวรฯ จะได้มีกำลัง
 และพาหนะมากขึ้น บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย ...²²

อย่างไรก็ตามควรกล่าวด้วยว่า แม้ว่าพระราชสาส์นและศุภอักษรที่จะกล่าว
 ถึงต่อไปนี้ จะมีได้มีคำว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกระทำการ
 ปราบดาภิเษกพระองค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์จากเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช แต่
 ทว่าโดยความหมายทั้งในพระราชสาส์นและศุภอักษรดังกล่าว ก็ได้แสดงให้เห็นถึง
 ความหมายของการปราบดาภิเษกอย่างชัดเจนจากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ดังที่ปรากฏ
 ข้อความสำคัญในพระราชสาส์นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ทรงมีไปถึง
 พระเจ้าแผ่นดินกรุงเวียดนาม และศุภอักษรที่ทรงมีไปถึงเจ้าเมืองประเทศราชทั้ง ๕
 เมือง เรียงตามลำดับดังนี้

๑๒

พระราชสาส์นไป ณ วัน ๖ ๙ ๑๑ ค่ำจุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมเสงเอกศก
 พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาปราบดาภิเษก
 ใหม่ จำเริญพระราชไมตรีมาแจ้งแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนาม ด้วยพระบาท
 สมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวงผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ เสร็จ
 ปราบดาภิเษกครองราชสมบัติ ทำนุบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสมณะชีพราหมณะ
 เสนาบดี แลพระบรมวงษานุวงษเป็นสุขสืบมาได้สืบแปดปี ครั้นถึง ณ เดือน

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
 หน้า ๑๘๕-๑๘๖. และอาจดูการวิเคราะห์เรื่องนี้เพิ่ม ได้ใน หม่อมเจ้าหญิง ดวงจิต
 จิตรพงศ์, "วังท่าพระ" ใน ตำนานวัดกุฎสถานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
 หัวทรงสถาปนา, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

หกปีมีแสงเอกศกทงพระประชวร แพทย์ได้ประกอบพระโอรสถวายต่างๆ พระโรค
 นั้นมิได้คลาย ณ เดือนเก้าแรมสิบสามค่ำเพลาสามยามเจ็ดบาทเสด็จสู่สวรรคต
 ได้จัดแจงเครื่องต้นสำหรับกษัตริย์ทรงพระบรมศพแล้วเชิญเสด็จเข้าสู่พระบรมโกฐ
 ทองคำประดับพลอย ตั้งกระบวนแห่แต่พระมหามณเฑียร เชิญมาสถิตยไว้ ณ
 พระที่นั่งดุสิตตามหาปราสาทประดับด้วยเครื่องสูงมีพระมหาเศวตฉัตรครอบเครื่อง
 นูชาเฉลิมพระเกียรติตามราชประเพณีพระมหากษัตริราชเจ้าสืบมาแต่ก่อน
 ครั้นเพลาเช้าแลเย็นได้ไปถวายบังคมกระทำสักการะบูชาพระบรมศพเป็นนิมิตได้
 ชาติ แลพระวงษานุวงษทั้งปวงก็พร้อมมูลกันจัดแจงแต่งการพระบรมศพฉลอง
 พระเดชพระคุณ เป็นปรกติอยู่ แต่เจ้าเหม็นผู้หลานที่เป็นบุตรจ้าวตากแผ่นดิน
หลัง ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระเมตตาชุบเลี้ยง ให้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุน
กระษัตริราชขัตตินั้นหาไม่กตัญญูรู้พระเดชพระคุณไม่ คบคิดกับพี่น้องที่ร่วมบิดา
เดียวกันสามคน แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ไทยมอญเป็นขบถ พิจารณาได้
ความเป็นสังข์ จึงให้เสนาบดีปลุกษาเห็นว่าเป็นคนหาไม่กตัญญูไม่ เลี้ยง
ไว้จะเป็นเลี้ยงศัตรูแผ่นดิน จึงให้ประหารชีวิตเสีย แต่ ณ เดือนสิบขึ้นห้าค่ำ
 แล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ก็ราบคาบปรกติเหมือนแต่ก่อน อย่าให้
 สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนามทรงพระวิตกเลย . . .²³

และ

สำเนาสุภอักษร

ถึงเจ้าประเทศราช ๕ เมือง เรื่องประหารชีวิตหม่อมเหม็นกับพรรคพวกและ

๑๑

กำหนดให้หัวเมืองด่านชั้นนอกโกนผมแลรักษาด่านทาง ณ วัน ๓ ๑ ๑๐ ค่ำ

จ.ศ. ๑๑๗๑

²³จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, หน้า ๗๖-๗๗. [ตัวเน้นเป็น
 ของผู้เขียน]

พระยานครลำปาง

พระยารัตนเมืองแก้ว เมืองลำพูน

พระยาแพร์

หนังสือ เจ้าพระยาจักรกรี มาถึง เจ้าฟ้าเมืองน่าน

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์

ศุภอักษร บวรพจนกถา มหามงคลมิตรชาไสย ในท่านอรรคมหาเสนาธิ
 บดินทร์ นรินทรามาตย อันเป็นสวามิตรประวาส บาทมุลิกาภบวรรัตนามาตย์
 แห่งพระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุอิศวรบรมนารถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรง
 พระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ณ กรุงเทพพระมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยา
 มหาดีลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย อุดมพระราชนิเวศมหาสถาน มีมธุจรจิตร
 สนิทเสนาหา

พระเจ้าเชียงใหม่

พระเจ้าเมืองหลวงพระบาง

มาถึง

เจ้าเวียงจันทร์

เจ้านครจำปาศักดิ์

พระอุไทยราชาธิราช

ด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณ
 ธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระประชวรมาแต่เดือน ๖ ถึงวัน ๕ ๙ ค่ำ ปีมเสง
 เอกศก เสด็จสู่สวรรคตแล้ว เชิญพระบรมศพเข้าพระโกฏทองคำ นำเสด็จพระ
 ราชดำเนินขึ้นสถิต ณ พระที่นั่งดุสิตาพระมหาปราสาท ให้เร่งรัดจัดแจงแต่งการ
 พระบรมศพอยู่ยังหาได้กำหนดถวายพระเพลิงไม่ บรรดาพระบรมวงษานุวงษที่มี
 กรมหากกรมมิได้ แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนแล
 หัวเมือง เอก โท ตริ จัตวา ปากใต้ ฝ่ายเหนือซึ่งลงมาทูลลอบอง พร้อมกัน ณ
 พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ถวายสัตยานุสัตย์ไว้ต่อได้ฝ่าลอบองธุลี
 พระบาทล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒย์สัตยา ตาม
 ประเพณีแผ่นดินสืบ ๆ มา

ครั้ง ณ วัน ๙ ค่ำ ปีมเสงศกมีกาดาบกระดาษหนังสือมาทูลลงริมพระที่นั่ง
 ๑๑
 ดุสิตามหาปราสาท ตำรวจในล้อมวงรักษาพระองค์ได้เห็นเป็นอันมาก จึงนำเอา
 หนังสือไปแจ้งแก่พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยานุชิตราชาจางวางพระตำรวจ
 ปกฤษดาด้วยเสนาบดีนำเอาหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ในหนังสือนั้นเป็นใจ
 ความว่า อ้ายกระต่ายอินทรเดชะพูดกับอ้ายเมืองสารวัตว่า ล้นเกล้าฯ กรม
 พระราชวังบวรฯ มีบุญแล้วไม่ทรงพระเมตตาเหมือนแต่ก่อน ถึงจะเป็นเจ้าแผ่นดิน
 ดินก็หายอมเป็นข้าไม่ จึงทรงพระดำริห์ว่า ถ้าเป็นหนังสือทั้งแขวนมิให้พิจารณา
 ว่ากล่าวนั้นชอบ ด้วยหาเจ้าของมิได้ เป็นทอดบัตสนเท่ห์อยู่ นี่หนังสือไซ้
 อาหารหาควรแก่เดระฉานจะคาบมากินไม่เป็นอัศจรรย์นัก ให้ถามอ้ายเมือง
 สารวัตดูแต่โดยดีมิได้กระทำโทษ เดชะบรมโพธิสมภาร อ้ายเมืองสารวัตมิอาจ
 จะอำความจริงไว้ได้ ให้การได้ความว่า ต่อออกไปกว่าในหนังสือว่า หม่อม
 เหม็นซึ่งเป็น เจ้าฟ้ากรมขุนกระสัตรานุชิต

	อ้ายบุญนาก	(พลเทพ)
	อ้ายกระต่าย	(อินทรเดชะ)
	อ้ายอวน	(ประทานมนเทียร)
	อ้ายทอง	(พระยาราม)
คบคิดกับ	อ้ายถ่อ	(ยะรอดสังราม)
	อ้ายโดด	(สิริคุณ)
	อ้ายเมือง	(พระตะเบิด)
	อ้ายมี	(อินปราบเพชร)
	อ้ายผา	(ปวนทะละ)

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้วจะชิงเอาราชสมบัติให้จงได้
 หม่อมเหม็นได้แจกเงินให้อ้ายมีชื่อเหล่านี้เป็นเงินตรา ๑๖ ชั่ง กับเสื้อผ้าทุกคน
 ซึ่งการยังมีได้กระทำทั้งนี้ก็เพราะเกรงกลัวอำนาจพระบารมีอยู่ ด้วยทรงจัดแจง
 ตั้งกองจุกช่องล้อมวงรักษาพระองค์หาประมาณไม่ เห็นไม่ได้ท่วงทีจึงได้งดรอรั้ง
 ไว้บัดนี้ถ้าได้ช่องเมื่อใดจะทำการ จึงมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ว่า อ้ายเมืองให้การถึง

หม่อมเหม็นทั้งนี้ยังเลื่อนลอยอยู่เห็นหาจริงไม่ แต่ทะว่าเป็นความแผ่นดิน จึงให้
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยตริตรองชำระเอาความจริง ครั้นได้ตัวอ้ายมีชื่อมาแยก
ถามก็ได้ความยุติต้องคำอ้ายเมืองเป็นหลายปาก จึงให้ถามหม่อมเหม็น ๆ ก็รับ
เป็นสัจสมคำ อ้ายมีชื่อสินทั้งนั้น จึงให้ลูกขุนปฤกษาโทษตามบทพระอัยการ
ประหารชีวิตหม่อมเหม็นกับอ้ายมีชื่อทั้งชายหญิง ๔๐ คน มิให้ดูเยี่ยงอย่างกันแต่
ณ วัน ๔ ๖ ๑๐ คำแล้ว . . .^๑ 24

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า การเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการ
ปราบดาภิเษกของพระมหากษัตริย์ ยังคงเป็นสิ่งที่กระทำสืบเนื่องกันมานับแต่สมัย
ปลายกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอย่างน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ
รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
หล้านภาลัย ดังที่ปรากฏเป็นหลักฐานส่วนหนึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระ จึงนับเป็นเรื่องน่าสนใจมากกว่าการชำระ
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสองรัชกาลนี้ โดยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
ความหมายของกฎเกณฑ์ในการสืบราชสมบัติของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์
นี้ไปในทางใด

จากการศึกษาเปรียบเทียบพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระ กับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับซึ่ง
ถูกชำระแล้วโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
พบว่า มีความแตกต่างของคำอธิบายเรื่องการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระราช
พงศาวดารทั้งสองสำนวนนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๑ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับพิมพ์ ซึ่งถูกชำระ

²⁴ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, หน้า ๑๒-๑๔.

โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาตำราภานุภาพ กล่าวคือในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ และฉบับรัชกาลที่ ๒ ฉบับซึ่งถูกชำระโดยสมเด็จพระยาตำราภานุภาพ ได้พบการเปลี่ยนแปลงความหมายของกฎเกณฑ์ในการสืบราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ที่ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการปราบดาภิเษก ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งยังไม่ถูกชำระ ดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ไปสู่ความพยายามในการเปลี่ยนความหมายการปราบดาภิเษก ด้วยพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีเหนือกว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี²⁵ ให้อ่อนลงด้วยการเพิ่มข้อมูลที่แสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงได้รับการทูลเชิญจาก “เสนาประชาราษฎร์” ให้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครอบครองสยามประเทศนี้ด้วย หลังจาก que พระองค์ทรงปราบปรามการจลาจลในกรุงธนบุรีเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ดังที่ปรากฏข้อความซึ่งถูกเพิ่มเติมขึ้นใหม่โดยสมเด็จพระยาตำราภานุภาพ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มีข้อความที่น่าสนใจดังนี้

... ได้ทรงรับอัญเชิญของเสนา มาตย์ราษฎรทั้งหลาย เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครอบครองสยามประเทศ และทรงปราบปรามความจลาจลในกรุงธนบุรีเรียบร้อยแล้ว จึงทรงพระราชดำริว่า เมืองธนบุรีนี้ ผังปากตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าที่ปากตะวันตก โดยเป็นที่แหลมมีลำแม่น้ำเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง ถ้ำตั้งพระนคร

²⁵ โปรดดูข้อมูลและการวิเคราะห์ในเรื่องนี้ได้ใน สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๒๒-๑๒๕. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕๔๔-๕๔๖.

ข้างฝั่งตะวันออก แม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามาติดถึงชานพระนครก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างฝั่งตะวันตก . . . ²⁶

น่าสังเกตด้วยว่า การใช้แนวคิดเรื่อง “อเนกชนนิกรสโมสรรสมมติ” หรือแนวคิดที่วางคำอธิบายให้ “เหล่าเสนาประชาราษฎร์เป็นคนเลือกพระมหากษัตริย์ขึ้นเป็นผู้ปกครอง” เป็นแนวคิดที่ถูกเน้นอย่างสำคัญในการใช้เป็นคำอธิบาย การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นนำสยาม “รุ่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นต้นมา นับตั้งแต่สมเด็จพระมหามสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ตลอดจนถึงเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เองก็อาจจัดได้ว่าอยู่ในกระแสที่ใช้แนวคิดนี้เป็นคำอธิบายการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์เช่นกัน²⁷ เพียงแต่ปรากฏว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เลือกที่จะใช้คำอธิบายนี้ กับกรณีการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งมีข้อความตรงกันทั้งฉบับที่ยังไม่ถูกชำระและฉบับซึ่งถูกชำระ แล้วเรียงตามลำดับดังนี้

. . . พระบรมราชวงศานุวงศ์ต่างกรม และท่านเสนาบดีและข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน เห็นว่าพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์

²⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๗.

²⁷ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “วาทกรรมการเมืองว่าด้วยประชาธิปไตยของไทย,” ใน ความคิด ความรู้และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475, (กรุงเทพฯ : สมาคมสยามศึกษาและสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๓), หน้า ๔๗, ๖๕.

ใหญ่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาช้านาน ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านก็มาก สมควรจะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป จึงพากันเข้าเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ เชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติ ดำรงราชอาณาจักรสยามพิภพต่อไป . . . ²⁸

และ

. . . ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ทั้งพุทธจักรและอาณาจักรปรึกษาพร้อมกันว่า สมเด็จพระอนุชาธิปัตย์ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ พงศศิคราชตรีย์ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงพระปรีชารอบรู้ราชประเพณี ผู้ประเสริฐล้ำเลิศในพระราชวงศ์ จึงพร้อมกันขออัญเชิญเสด็จเถลิงถวัลย์มไหสวรรียสืบมหันตมหาราชวงศ์ ดำรงสิริราชสมบัติชาติสยามประเพณีพระมหากษัตริราชเจ้าลำดับต่อไป . . . ²⁹

ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเลือกใช้คำอธิบายนี้ อย่างจริงจังเป็นพระองค์แรก ในกรณีการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถ

²⁸เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑-๒. และอาจดูแนวคิดนี้เพิ่มเติมอีกได้ใน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๘๐.

²⁹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, เล่ม ๑, หน้า ๔-๕. และอาจดูแนวคิดนี้เพิ่มเติมอีกได้ใน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๘๐.

เลขา ซึ่งถูกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงชำระร่วมกัน³⁰ ว่า “ในทันใดนั้น จึงท้าวพระยามุขมนตรีกวีชาติและราษฎรทั้งหลาย จึงพร้อมกันกราบทูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จ เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นครองพิภพ เสวยสวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป”³¹ เพราะฉะนั้นการที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเพิ่มเติมข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ให้ “เหล่าเสนามาตย์ราษฎรทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์” จึงอาจนับได้ว่าไม่แปลกไปจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ทรงกระทำไว้ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาแล้ว

การใช้แนวคิดเรื่อง “อเนกชนนิกรสมโสมมมติ” เป็นคำอธิบายการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ที่ต่างรัชสมัยกัน ระหว่างเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเลือกใช้แนวคิดนี้เป็นคำอธิบายการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเลือกใช้คำอธิบายในชุดเดียวกันนี้ ตั้งแต่เมื่อเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้ว เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ความแตกต่างของการใช้คำอธิบายต่อการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ที่ต่างรัชสมัยกันนี้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการผลิตพระราชพงศาวดารชุดดังกล่าวในบริบทที่ต่างกันด้วย

ดังที่ทราบกันว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เรียบเรียงพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสี่รัชกาลขึ้น ในฐานะของธรรมเนียมประเพณีที่แท้จริงในอดีตของสังคม เพื่อถวายเป็นความรู้ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทรงทราบถึงราชประเพณีที่แท้จริงในอดีตว่ามีความเป็นมาอย่างไร เงื่อนไขสำคัญของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ต้องเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

³⁰ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม ๑, หน้า ๑๒-๑๓.

³¹ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม ๒, หน้า ๔๕๑.

ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่นี้จึงหมายความว่าตามบริบทถึง การต้องเรียบเรียงต่อสิ่งที่เป็นจริง ในอดีต อย่างน้อยที่สุดคือในทัศนะของเจ้าพระยา ทิพากรวงศ์ ขณะเดียวกันความคาดหวังของพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชประสงค์จะทรง ทราบถึงราชประเพณีที่แท้จริง ตลอดจนจนถึง “การถูกเลือก” ให้เป็นผู้เรียบเรียงพระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสี่รัชกาลขึ้น ท่ามกลางนักปราชญ์ของราชสำนักอีก หลายคนในยุคสมัยนั้น นับตั้งแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลง กรณ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมมาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง พระยากระสาปนิกิจโกศล พระยาศรีสุนทรโวหาร กรม หมื่นอักษรสาส์นโสมณ ฯลฯ ย่อมน่าจะส่งผลให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เคร่งครัดและ ระมัดระวังในเรื่องข้อมูลและข้อเท็จจริงเพิ่มขึ้น³² ด้วยเหตุนี้การไม่ปรากฏถึงข้อความ ที่แสดงให้เห็นถึงการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกผ่าน การทูลเชิญของเหล่าเสนาประชาราษฎร์ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล ที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จึงอาจสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของเจ้าพระยา ทิพากรวงศ์ที่ให้ความเคารพต่อบริบทที่แท้จริงของอดีต อันเป็นเงื่อนไขสำคัญในการ จัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ขณะที่การเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ถูกผลิตขึ้นในฐานะความรู้ที่แท้จริงของอดีตภายในชุมชนชั้นนำ การชำระพระ ราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล ที่ ๑ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตามลำดับ กลับถูกผลิตขึ้น ให้ปรากฏเป็นความรู้ต่อสาธารณชนภายนอก นับตั้งแต่ บุคคลที่ถือว่าเป็นชาวสยามและชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่ในสังคมสยามขณะนั้น ดังที่ ปรากฏข้อความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมี พระราชทานไปถึงเซอร์ ยอน เบาว์ริงว่า

³² โปรดดูคำอธิบายทั้งหมดที่ละเอียดกว่านี้ได้ ใน บทที่ ๑.

... ในหนังสือฉบับหลังของข้าพเจ้า ๆ ได้รับเป็นมั่นเหมาะแก่ท่านไว้ว่า ข้าพเจ้า จะได้สิ่งของบางสิ่งที่ต้องประสงค์ไปให้ท่านโดยเรือของข้าพเจ้าชื่อ เนปตยูน ซึ่ง จะแล่นออกไปยังฮ่องกงนั้น บัดนี้แลข้าพเจ้าถือโอกาสขอนอบน้อมมายังท่าน ซึ่งหนังสือไวยกรรมภาษาละตินกับภาษาไทย อันสาธุครูเจ้า ชยอน บัปติสตุ บัลลักร์ เป็นผู้ประพันธ์วรรณการ ได้พิมพ์ขึ้นที่นี้เมื่อสี่ปีล่วงมาแล้ว ในหนังสือ เล่มนี้ มีจดหมายเหตุและตำนานลพงศาวดารสยามแต่ย่อ ๆ เป็นภาษาละติน... ข้าพเจ้าได้จดบันทึกลงไว้ในใบสมุดจดหมายเหตุสยามนั้นเอง ภาพศาวดาร สังเขปที่พิมพ์นั้น ๒ แห่ง กับทั้งข้าพเจ้าได้เขียนเรื่องสังเขปแห่งความเปนไปของ พระราชวงศ์ปัตตยูบันนี้จำเนียรกาลแต่ที่เรารู้เรื่องราวมาเพียงไร ด้วยข้าพเจ้าคิด ว่าท่านคงจะเอาอ่านเปรียบกับรัชสมัยของพระเจ้าแผ่นดินสยามในปางก่อน ใน หนังสือที่ว่านั้นข้าพเจ้าได้แนบกระดาษลิขิตเรื่องราวพระราชวงศ์ของเรา จำเดิม แต่สกุลแห่งบรรพบุรุษด้วยอีก ๒ ฉบับ ท่านอาจจะว่าได้โดยไม่ต้องสงสัยเลย, ว่าสิ้นนักไปไม่อาจรู้ได้ชัด ภัทเท ข้าแต่ท่านผู้เจริญ, ข้าพเจ้ามีอาหาเวลาเพื่อ จะเขียนเรื่องราวให้บริบูรณ์พอแก่ความจำนงได้ ด้วยมีราชการรบกวน เปน เครื่องกีดขวางอยู่เนือง ๆ ฉะนี้ ประการหนึ่งข้าพเจ้าไม่มีความรู้ภาษาอังกฤษ เพียงพอแก่จะแต่งให้เป็นผลสำเร็จบริบูรณ์ได้โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นช่วย ซึ่งแม้ ข้าพเจ้าจะเอาตัวเขามาไว้กับข้าพเจ้าหลาย ๆ วันและเวลาก็ทำไม่ได้

อนึ่ง ข้าพเจ้าขอส่งสำเนาอักษรไทโบราณ อันแรกเริ่มประดิษฐ์คิดเขียนขึ้น ในเมืองไถฝายเหนือ เมื่อปีคริสต์ศักราช ๑๒๘๒ นั้นมาให้แก่ท่าน ๒ ฉบับ อักษรเหล่านี้ คัดมาจากหลักศิลาอันจารึกอักษรนั้น ๆ ไว้ ข้าพเจ้าได้เริ่มแปล เปนภาษาอังกฤษเพื่อให้แก่ท่าน แต่ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ในคราวนี้ ข้าพเจ้าจะ ขอส่งมาให้แก่ท่านในโอกาสอื่น เมื่อทำเสร็จแล้ว

เพื่อจะให้สมแก่คำที่ท่านขอมาโดยชอบ ข้าพเจ้ากับน้องชายข้าพเจ้าคือ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายเราคนหนึ่งซึ่งได้รับแต่งตั้งเมื่อเดือน เมษายน ให้ปรึกษากับท่านในพระนครนี้ กำลังพยายามตระเตรียมแต่งตำนานล งสยามอันถูกต้อง จำเดิมแต่สร้างกรุงศรีอยุธยาโบราณเปนราชธานี เมื่อปี ค.ศ.

๑๓๕๐ นั้น กับทั้งพงศาวดารพระราชวงศ์ของเราให้พิสดารยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าได้
เรียบเรียงมาให้ท่านคราวนี้

เราได้ลงมือเริ่มเรียบเรียงอยู่เป็นภาษาไทยก่อน ในเบื้องต้นเราจะเลือกคัด
เอาเหตุการณ์อันพอฟังเป็นจริงได้ จากหนังสือไทโบราณและพงศาวดารเขมรทั้ง
หลาย กับทั้งคำบอกเล่าแต่ท่านผู้เฒ่าอันเป็นที่เคารพและควรเชื่อถือได้ ซึ่งเรา
เคยได้ฟังมาแล้วด้วย หนังสือซึ่งเราเตรียมเรียบเรียงและแก้ไขอยู่บัดนี้
ความยังไม่เต็มบริบูรณ์เท่าที่เราจะพึงพอใจ ต่อเมื่อทำเสร็จแล้ว เราจะขอล่าม
ภาษาอังกฤษคนหนึ่งมาจากมิสซันนารีอเมริกาให้เขาแปลลงเป็นภาษาอังกฤษ
แล้วแก้ไขบันดาคำสังสกฤตและชื่อไทยให้ถูกต้อง ตามอักขรวิธีสังสกฤต อันได้
พิมพ์จำหน่ายที่เบงกอลและเกาะสิงหลในไม่ช้านี้ และจะได้ส่งมายังท่านให้สมแก่
ความปรารถนา . . .³³

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ
เลขานี้ เกิดขึ้นบนเงื่อนไขที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราช
ประสงค์ที่จะจัดทำพระราชพงศาวดาร “เป็นความรู้ประวัติศาสตร์สยาม” เพื่อตอบ
สนองต่อความต้องการและความอยากรู้ของชาวตะวันตกที่มีต่อพระองค์ขณะนั้น
อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขานี้ จะมีได้ถูกนำไป
แปลและตีพิมพ์เผยแพร่เป็นฉบับภาษาอังกฤษในท้ายสุด แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า
กลุ่มคนที่ให้ความสนใจต่อ “ความเป็นสยาม” ในขณะนั้นมากที่สุดกลุ่มหนึ่งคือ ชาว
ตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคณะของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ ที่ได้เริ่มเข้ามา
เผยแพร่ความรู้คริสต์ศาสนาในสยามตั้งแต่ในราวปี พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๑๑ หรือ
ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ

³³ พระราชหัตถเลขาราชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๓๐๕-
๓๐๘. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁴ ซึ่งนอกเหนือจากความสนใจในอดีตของพระราชวงศ์ ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่ได้กล่าวแล้ว คณะมิชชันนารีชาวตะวันตก ยังได้ให้ความสนใจต่อความเป็นอยู่ของสยามในขณะนั้นอีกหลายเรื่อง อาทิ เคยมีความสนใจศึกษาตลอดจนถึงการวิพากษ์วิจารณ์ไตรภูมิในฐานะหลักคำสอนของพุทธศาสนาอย่างแพร่หลาย และกว้างขวางในหมู่คณะของมิชชันนารี นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา³⁵ ขณะเดียวกันเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ได้ปรากฏว่า คณะมิชชันนารีอเมริกันซึ่งนำโดยหมอบลัดเลย์ ได้เป็นผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ภาษาไทยขึ้นเป็นฉบับแรก ชื่อหนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุ บางกอกเรกคอร์ด³⁶ จนกระทั่งถึงปลายสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ดูเหมือนจะเป็นที่ทราบกันดีว่า ความเข้าใจทั้งในด้านภาษาไทยและแนวคิดทางพุทธศาสนาของคณะมิชชันนารี คือเหตุผลสำคัญในการนำไปสู่การปฏิเสฐที่จะตีพิมพ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์³⁷ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ การจัดทำพจนานุกรมภาษาไทยฉบับแรก

³⁴ โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, "การถ่ายทอดวิทยายการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2370-2411", หน้า ๑๗๘.

³⁵ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, "การถ่ายทอดวิทยายการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2370-2411", หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

³⁶ โปรดดูรายละเอียดและตัวอย่างของหนังสือพิมพ์ฉบับแรกนี้ได้ใน หนังสือจดหมายเหตุ THE BANGKOK RECORDER, (กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ, ๒๕๓๗). (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสมหมาย ยุ่นตระกูล ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๖).

³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า ๗.

ในชื่อ หนังสืออักขรภิธานศรับท์ ก็ได้ถูกเริ่มขึ้นโดยคณะมิชชันนารีที่นำโดยหมอบลัดเลย์อีกเช่นกัน³⁸

ด้วยเหตุนี้ แม้พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาจะถูกแปลและถูกตีพิมพ์เผยแพร่ออกเป็นภาษาอังกฤษในท้ายสุดหรือไม่ จึงอาจจะไม่สำคัญมากนัก เหตุเพราะสาธารณชนภายนอกโดยเฉพาะชาวตะวันตกที่ได้อาศัยอยู่ในสังคมสยามขณะนั้นสามารถที่จะเข้าถึงและรับรู้ถึงข้อมูลภายในพระราชพงศาวดารชุดนี้ได้โดยไม่จำเป็นต้องยากเกินไปนัก เช่นเดียวกับการเข้าถึงหลักการในหนังสือไตรภูมิ หลักการของหนังสือ แสดงกิจจานุกิจตลอดจนถึงหลักการของคำศัพท์ในภาษาไทยราว ๔๐,๐๐๐ คำ จากการจัดทำ หนังสืออักขรภิธานศรับท์ ที่เกิดขึ้น และเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า เมื่อครั้งที่กรมศึกษาธิการได้คิดให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์ เมื่อครั้งสมัยที่ยังคงเป็นขุนประเสริฐอุทัยธานี) จัดทำพจนานุกรมภาษาไทยฉบับของราชการขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๖ คณะผู้จัดทำก็ได้ใช้หนังสือเล่มนี้เป็นหลักในการจัดทำพจนานุกรมฉบับดังกล่าวนี้ด้วย³⁹ เช่นเดียวกันสถานะของพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งถูกชำระโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็อาจมีสถานะอยู่ในเงื่อนไขเดียวกัน เพราะถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงมีพระราชประสงค์ให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพชำระขึ้นเป็น “ความรู้ประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองภายใน” ทว่าในท้ายสุดความแตกต่างที่เกิดขึ้น ก็ดูเหมือนว่าเกือบจะไม่สะท้อนให้เห็นความแตกต่างกันเลยในที่สุด เหตุผลสำคัญเพราะพระราชพงศาวดารทั้งสองสำนวนนี้ ต่างตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่จะแสดงให้เห็นสาธารณชนภายนอกรับรู้ถึง “ประวัติศาสตร์” ของสยามอย่างเต็มตัว ด้วยความสามารถของชาวตะวันตก

³⁸ แดชปีช แบรดเลย์, หนังสืออักขรภิธานศรับท์ DICTIONARY OF THE SIAMESE LANGUAGE, (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๑๔).

³⁹ แดชปีช แบรดเลย์, หนังสืออักขรภิธานศรับท์ DICTIONARY OF THE SIAMESE LANGUAGE, หน้า คำนำ

สมัยนั้นที่สามารถเข้าถึงการศึกษา ตลอดจนถึงการวิพากษ์วิจารณ์ทั้งหนังสือไตรภูมิ และ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ตลอดจนถึงการนำเอาหลักการส่วนหนึ่งในหนังสือสองเล่มนี้ ไปปริวรรตและตีพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาต่างประเทศในโลกตะวันตก⁴⁰

อดีตส่วนหนึ่งในกระบวนการสร้างประวัติศาสตร์ของสยามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร จึงต้องได้รับการถูกปรับเปลี่ยน กระทั่ง “ประดิษฐ์” ขึ้นใหม่ให้อยู่ในสถานะที่ชาวตะวันตกยอมรับได้ บนสัมพันธภาพของอำนาจที่ตะวันตกมีเหนือสยาม อย่างเป็นรูปธรรมมาตลอด นับตั้งแต่การเปิดความสัมพันธ์ทางการค้าผ่านการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ด้วยเหตุนี้สถานะของความรู้ประวัติศาสตร์ที่แท้จริงของสยาม ซึ่งปรากฏในพระราชพงศาวดารทั้งสองส่วนนี้ที่ถูกชำระขึ้นใหม่ในเงื่อนไขดังกล่าว จึงเป็นสิ่งที่ซ้อนทับกับเกณฑ์การสร้าง “ภาพพจน์” ของประเทศ ในบริบทซึ่งไม่เคยถูกแยก “ภาพพจน์ความเป็นส่วนตัวของชนชั้นนำ” ออกจากความเป็นรัฐ ความเป็นชาติ หรือแม้แต่ความเป็นประเทศ การคล้อยตามแนวคิดเรื่อง “ความเจริญ” ซึ่งเห็นได้จากการเร่งพัฒนาปรับปรุง “ประเทศ” ให้ทันสมัยได้ จึงเป็นสิ่งที่ถูกนิยามจากตะวันตกเพื่อให้ตะวันตกยอมรับ ขณะเดียวกันก็ได้ถูกสร้างขึ้น “ซ้อนทับ” กับเกณฑ์ที่แสดงให้เห็นถึงการยอมรับ “ความทันสมัยของตะวันตก” ในรูปแบบต่างๆ จากความเป็นส่วนตัวของชนชั้นนำ นำสังเกตได้ว่าเกณฑ์การยอมรับความทันสมัยของชนชั้นนำจากตะวันตก จึงเป็นสิ่งที่ซ้อนอยู่กับเกณฑ์ของความหมายเรื่องการถูกคุกคามจากตะวันตกของสยามอย่างแยกไม่ออก ความสัมพันธ์ของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อตะวันตก จึงนับเป็นสิ่งที่ต้องการการศึกษาเพิ่มเติมอีกมากกว่า สิ่งที่ชนชั้นนำสยามสัมพันธ์กับตะวันตกนั้น สยามได้ถูกคุกคามจากตะวันตกแค่ไหน อย่างไร ขณะเดียวกันก็ต้องแสดงให้เห็นอีกด้วยว่า เพราะเหตุที่รับความทันสมัย

⁴⁰ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “การถ่ายทอดวิทยากรตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2370-2411”, หน้า ๒๐๑. และเจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า ง-ช.

สมัยจากตะวันตกนี้มากไปหรือไม่ จนเป็นเหตุให้ชนชั้นนำสยามสามารถ "ปฏิรูปประเทศได้สำเร็จ" และอาจไม่ถูกคุกคามในท้ายสุด

กล่าวโดยสรุปก็คือ สถานะที่แท้จริงของการชำระพระราชพงศาวดารในกรณีนี้ก็คือ การสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ในการสืบราชสมบัติของพระมหากษัตริย์ปฐมวงศ์ ให้อยู่ในเหตุผลที่สาธารณชนภายนอกฟังที่จะรับได้ โดยเฉพาะจากความสัมพันธ์ระหว่างประเทศกับตะวันตก ซึ่งชนชั้นนำสยามเองได้รู้สึกอยู่เสมอว่า "สยาม" อาจกำลังถูก "คุกคาม" จากตะวันตกหากมีความเจริญไม่เพียงพอ ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีพระราชทานไปถึงสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งมีข้อความที่น่าสนใจตอนหนึ่งว่า "การเรื่องนี้เรามีอำนาจที่จะอินเตอเฟียได้ เพราะเมืองไทยไม่เป็นเมืองชิวตี้เหมือนเมืองทั้งปวง"⁴¹ และปรากฏข้อความที่น่าสนใจในพระบรมราชาธิวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีไปถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งมีความว่า "ด้วยศัตรูภายนอกอันมีกำลังกล้ากว่าแต่ก่อน ถ้าหากการสามัคคีภายในไม่มีอยู่แล้ว ไทเณลการต่อต้านภายนอกจะรับรองอยู่ได้"⁴² และ "แต่การภายนอกย่อมหนักแน่นขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเป็นการจำเป็นที่จะทำช้าอย่างเช่นพ่อเคยทำมาไม่ได้ การสมัครสมานภายในต้องรีบร้อยโดยเร็วไว้รับภายนอกให้ทันแก่เวลา"⁴³

ด้วยเหตุนี้ "การคุกคามของตะวันตก" ในทัศนะของชนชั้นนำจึงไม่เพียงแต่จะมีผลกระทบต่อสยามรัฐเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลถึงพระราชบัลลังก์โดยตรง ในเงื่อนไขที่ "แผ่นดิน" ไม่เคยถูกแยกออกจากผู้ปกครอง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชบรมราชาธิวาทตอนหนึ่งถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระ

⁴¹ ธีธัญญดี สุทธิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๒, หน้า ๑๑๙.

⁴² ธีธัญญดี สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๖๓.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

ราชโอรสว่า "ศัตรูภายนอกอันยังมีกำลังแรงกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่านั้นก็ จะพลันมีช่องโอกาสที่จะทำลายล้างวงศ์ตระกูลเราให้เสื่อมศูนย์ไป"⁴⁴ ความขัดแย้ง จาก "การรัฐประหารชิงราชบัลลังก์" ในอดีต ที่อาจมีผลในการบั่นทอนเสถียรภาพของ พระมหากษัตริย์สมัยนั้นลง จึงต้องถูกทอนออกกระทั่งแต่งใหม่ให้พระราชสิทธิธรรม ของพระมหากษัตริย์ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ อยู่ในขอบเขตของ "เหตุผล" ที่เข้าใจได้ สำหรับ "อารยประเทศ" ในสมัยนั้น การสืบราชสมบัติในอีกความหมายหนึ่งที่สยาม เคยมีมาจึงค่อยๆ ถูกเคลื่อนความหมายไปสู่ "การชิงราชสมบัติ" และกลายเป็นสิ่งที่มี นัยยะไปในทางลบทันที ดังที่พระยาโบราณราชธานินทร์ ปราชญ์ท่านหนึ่งในสมัยนั้นได้ กล่าวคำประณามสังคมปลายกรุงศรีอยุธยาไว้อย่างเสียหายในทำนองว่า เหตุที่กรุง ทวาราวดีจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น ถูกอธิบายว่าเริ่มต้นมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรม แย่งราชสมบัติพระศรีสวภาคย์ เมื่อ จ.ศ.๙๖๔ โดยในครั้งนั้นได้ทำการฆ่าขุนนางเก่า เสียเป็นอันมาก และนับแต่นั้นเป็นต้นมาเมื่อพระมหากษัตริย์องค์ใดขึ้นครองราชย์ก็ได้ ฆ่าขุนนางมาตลอดจนสิ้นแผ่นดินอยุธยา จะมียกเว้นก็แต่เพียงพระเจ้าท้ายสระเท่านั้น นอกจากนั้นแล้วยังมีการคำนวณอีกด้วยว่า ตลอดระยะเวลา ๑๓๐ ปีของสังคมปลายอยุธยาได้มีการฆ่าเทหิงกันทุกๆ ๑๘ ปี จนเป็นเหตุให้ผู้ดีกลายเป็นไพร่ และไพร่กลายเป็นผู้ดี กลับไปกลับมาในระหว่าง ๗ ครั้งนั้น บ้านเมืองจึงไร้ซึ่งกำลัง⁴⁵ ขณะเดียวกัน เกณฑ์ความชอบธรรมของการสืบราชสมบัติแบบเดิม ก็ถูกแทนที่ความหมายด้วยการ "เลือกตั้ง" ของเสนาประชาราชฎร์ พร้อมๆ กับการซ่อนความหมายของการสืบราช สมบัติแบบเดิมไว้ในทางวัฒนธรรมอย่างลึกซึ้งด้วย ดังที่ชาญวิทย์ เกษตรศิริเคยตั้งข้อ สงเกตในการศึกษาเรื่อง "วังหน้า" ไว้เมื่อกว่ายี่สิบปีมาแล้วว่า

... ถึงแม้ว่าจะมีรัฐธรรมนูญ มีการทดลองประชาธิปไตย มีการเลือกตั้งเป็น เวลากว่า ๔๐ ปีก็ตาม แต่การสืบมรดกทางการเมืองก็ยังคงทำกันในรูปแบบของการ

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๔-๑๗๕

⁴⁵ ประชุมพงศาวดาร, เล่ม ๓๗ ภาคที่ ๖๓ (ต่อ), ๒๕๑๒ : ๑๗-๑๘.

ใช้กำลังและอำนาจเป็นส่วนใหญ่ ดังที่เราเห็นได้จากการกบฏ ปฏิวัติและรัฐประหารอยู่เนือง ๆ กฎเกณฑ์และประเพณีที่เป็นระเบียบและสันติ ก็ยังคงเป็นสิ่งที่ยังคงเป็นสิ่งที่ค่อนข้างห่างไกลอยู่ดังที่เป็นมาในอดีต . . .⁴⁶

ถึงสมัยการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาตากษานุกาฬ ได้ทรงชำระเพิ่มเติมข้อความที่แสดงให้เห็นถึง การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมอบราชสมบัติให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ที่สองแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจ ในตอนท้ายของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ซึ่งถูกชำระแล้วว่า

. . . ตั้งแต่ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ก็ทรงพระประชวรพระโรคชรา พระอาการทรุดลงโดยลำดับ จึงทรงมอบสิริราชสมบัติแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี เวลา ๓ ยาม ๗ บาท ก็เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระชนมายุ ๗๔ พรรษา เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติได้ ๒๘ ปี . . .⁴⁷

นอกจากการชำระเพิ่มเติมเนื้อความให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมอบราชสมบัติให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก่อนที่พระบาท

⁴⁶ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ," รักเมืองไทย เล่ม ๑, หน้า ๑๑.

⁴⁷เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๐๕-๒๐๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคตในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ดังกล่าวมาแล้ว การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในครั้งนี้ พระองค์ยังได้ทรงชำระตัดทอนข้อความที่แสดงให้เห็นถึง พระราชพิธีเสด็จ เรียบพระนครของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หลังจากที่พระองค์ทรง “ปราบดาภิเษก” ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สองแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จาก กรณี “กบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต”⁴⁸ เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า การชำระพระราช พิธีเสด็จเรียบพระนครของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจากพระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในครั้งนี้ จึงอาจมีความหมายเดิมที่แสดงให้เห็นถึง การประกาศหรือการแสดงพระองค์ต่อ สาธารณชนให้รับรู้ร่วมกันหลังจาก “การปราบกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต” ว่า พระองค์คือพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ ดังที่ปรากฏข้อความซึ่งถูกชำระไปจากพระ ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งมีข้อความที่น่าสนใจดังนี้คือ

ใหญ่

... รุ่งขึ้นพระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ ฝ่ายทหารพล

น้อย

เรือนก็ได้ต้อนน้ำพระพิพัฒน์สดยาแล้ว ถวายดอกไม้ธูปเทียนขอยอมกายถวาย
ตัวเปนข้าพระเจ้าแผ่นดินไปจนกราบเท่าสิ้นชีวิต แล้วมีพระบรมราชโองการให้เจ้า
พนักงานสั่งหมายกระบวนเสด็จพระราชดำเนินให้ราษฎรถวายบังคมทั่วกันโดย
เยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณี เจ้าพนักงานได้จัดการแต่งทางสถลมารคเกลี้ย

⁴⁸ โปรดดูรายละเอียดทั้งหมดของเรื่องนี้ได้ใน จุดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม ๑ เลขที่ ๒๔. และ จุดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, หน้า ๑-๒.

ทนายรึนราบทั่วไป ปักฉัตรเบญจรงค์ชั้นราชวัดรายไปสองฟากทาง ตั้งร้านน้ำ
ปักต้นกล้วยต้นอ้อยแลธงกระดาดตามราชวัด แลมีปีพาทย์กลองแขกประจำ
ตามระยะ ๆ กรมอาษาหกเหล่าซ้ายขวาตั้งกองจุกช่องรักษาพระองค์กำกับประจำ

กอง
ทุก ๆ ทาง กระบวนแห่พยุหส์ี่แถว กระบวนหน้าขุนหมื่นกรมมหาดไทยแต่งตัว
นุ่งสนับเพลาสวมเสื้อต่างสีโพกผ้าดิบขัดดาบขึ้นม้าถือธงฉานนำนาคกระบวนคู่หนึ่ง
ขุนหมื่นกรมม้าแต่งตัวนุ่งสนับเพลาสวมเสื้ออัตลัดโพกผ้าขลิบขัดดาบขึ้นหลังผ้า
ผูกแพนหางนกยูงมีหอกขัดทุกม้า กรมอาษาเกณฑ์หัดเจ้ากรมปลัดกรมสรรพ

เงิน
ทองประกาศหมวกตุ้มปีขัดกระบี่บัง ขุนหมื่นพันนายเวรแลไพร่นุ่งกางเกง
ทอง

สรรพเสื้อเสนาภูกฎหมวกหนึ่งถือปืนคาบศิลาปลายหอกกรางแดงหมู่หนึ่ง กรม
ดาบสองมือถือดาบสองมือหมู่หนึ่ง กรมล้อมพระราชวังถือโล่ห์แบกดาบหมู่หนึ่ง
กรมตั้งทองถือตั้งทองหมู่หนึ่ง กรมเชนทองถือเชน ทองหมู่หนึ่ง กรมอาษาใหญ่ถือ
ดาบชะเลยหมู่หนึ่ง กรมอาษารองถือตรีหมู่หนึ่ง กรมเรือกันถือกระบองหมู่หนึ่ง
กรมอาษาญี่ปุ่นถือขวานจีนหมู่หนึ่ง เกณฑ์หัดอย่างฝรั่งถือปืนหลังม้าหมู่หนึ่ง
กรมอาษาจามถือหอกคู่ กรมแขกมุขจิตสรรพเสื้อวิลาศโพกผ้า ตบิดริ้วทองเหน็บ
กฤษหมู่หนึ่ง กรมคู่ชัก (?) [ตัวหนังสือเลือน ไม่แน่ใจ-ผู้เขียน] กรมรักษาพระองค์
สรรพเสื้อตามบันดาศักดิ์โบกผ้าสีถือหอกเดินกระบวนสีริ้ว แต่กระบวนนั้น ๆ

ซ้าย
มีธงยันต์นำริ้ว ขวา ทุกกระบวน แล้วจึงถึงหมู่ขุนตำรวจทั้งสี่กรมแต่งตัวตาม

ยศโพกผ้าขลิบขัดดาบเดินสีริ้ว ถัดมาริ้วในกรมมหาดเลกหัวหมื่นจ่านายเวรหุ้ม
แพรนุ่งสมปักลายสรรพเสื้อครุยโพกผ้าขลิบมีครุยขัดดาบบั้งทอง ริ้วนอกเจ้ากรม
ปลัดกรมพระตำรวจนุ่งสมปักลายเกี่ยวสนับเพลาเจียรขนาดสรรพเสื้อเข้มขาบ
อัตลัดลัด เสื้อครุยโพกผ้าขลิบมีครุยขัดกระบี่บังทองสรรพเสื้อปะคำทอง หมู่แตร

ฝรั่ง เงิน
สังข์แตร กลองชนะกลอง ทอง จำปีกลองนุ่งกางเกงสรรพเสื้อปะศุดูแดง
งอน ทอง

หมวกแดงเดินในกลางรั้ว กรมอภิรมย์เชิญเครื่องสูงห้าชั้นเจดชั้น บังแทรกบังสุริย์
 พระกลดพัดโบกนุ่งกางเกงยกสรวมเสื้อมีสรูมีเจียรบาดสรวมพอกแดงดูลับสลอน
 แลมหาดเล็กเชิญพระแสงวางเครื่องนุ่งสมปักลายสรวมเสื้อเข้มขาบสรวมเสื้อ
 เขียว
 อัดดัดเสื้อครุยโพกผ้าขลิบมีครุย อินทรพรมนุ่งสนับเพลาสรวมเสื้อคือ

แดง
 สรวมเชิดแห่ข้างละสี่คู่ ออกญาปลัดทูลฉลองนุ่งสมปักลายเกี่ยวสนับเพลาเจียร
 บาดสรวมเสื้อเข้มขาบเสื้อครุย โพกผ้าขลิบกรองทองหาคู่ขัดดาบบั้งทองเคียงสอง
 ข้าง พระราชยานกระบวนหลังเดินสี่แถว กรมทหารในกรมพระตำรวจพลพัน กรม
 ทนายเลือก กรมรักษาพระองค์ล้วนนุ่งสมปักลายสนับเพลาสรวมเสื้อเข้มขาบเสื้อ
 อัดดัดเสื้อครุย โพกผ้าขลิบกรองทองขัดดาบบั้งทองเครื่องสูงห้าชั้นเจดชั้น
 บังแทรก มหาดเล็กเชิญพระแสงวางเครื่องพระแสงง้าวพระแสงหอกง่าม เชิญ
 เครื่องพานพระขันหมากพระเต้าพระสุพรรณศรี กรมแสงปืนเชิญพระแสงปืน กรม
 แสงหอกดาบเชิญพระแสงทวน กรมม้าผูกม้าเทศพระที่นั่งเครื่องกุดันเบาะผ้าลาด
 จูงตามสองม้า พวกขุนหมื่นพันทนายละหมู่ละกรม ล้วนนุ่งกางเกงสรวมเสื้อ
 เสนากฎหมวกหนังถือสรรพศาสตราวุธต่าง ๆ สล้างสลอนพร้อมสฟรังสิ้นสุดรั้วแล้ว
 กรมฝรั่งทหารแมนปืนลากปืนจ่ารงตามท้ายกระบวนหลังคู่หนึ่งดูสง่าสิ้นกระบวน
 ข้าราชการแล้ว จึงพระบรมราชวงษานุวงษทรงพระภูษาลายเขียนทองฉลองพระ
 องค์กรองทองรัตพระองค์ทรงพระมาลา ขึ้นทรงม้าแต่งเครื่องกุดันกันกลดหักทอง
 ขวางตามท้ายกระบวนแปนคู่ ๆ หม่อมหาดเล็กเชิญเครื่องยศตามสฟรังพร้อมแล้ว
 เจ้าพระยาสมุหนายกขึ้นแคว่พวกขุนหมื่นพันทนายถือเครื่องยศตามสังกัดกระบวน
 เปนที่สุด ครั้นได้เวลาเข้านาฬิกาสองโมงเศษ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร
 พระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แล้วทรงราชวิภูษณาภรณ์ทรงพระ
 สนับเพลาเชิงอนพระภูษาลายสุวรรณกนกแย่งรัตพระองค์เนาวิรัตน์ฉลองพระ
 องค์ต่างอย่างเทศ เจียรพาดเกี่ยวชายกระหวัดทองพระสังวาลย์พระนพรัตนเพชร
 พระอรัณย์เพชรมีราคาครบนิ้วพระหัตถ์ ทรงพระมาลาเพชร ทรงเหน็บพระแสง
 กันหยัน แลพระแสงเวียดสำหรับพระองค์ แล้วเสด็จประทับเกยหน้าพระที่นั่งจักร

พรตพิมาณพระราชยานประทับรับเสด็จ แตรสังข์ประทังเสียงอุโมฆนฤนาท
พระยาพระหลวงขุนหมื่นกราบถวายบังคมสามลากระบวนนำก็คลี่คลายขยาย
กระบวนพยุหยาตรา หลวงอินทร์เกร็ก็ตีประนังศีบทสำเนียงคฤ้นคฤกพิภุกัณนี้
สนันด้วยเสียงกาหนพิณตรี พิณพาทย์ฆ้องกลองออกทางประตูวิเศษไชยศรีมา
ตามสถลรัฐยา ทรงโปรยhirัญแกไฟร์ฟ้าประชาชนราษฎรซึ่งมาแซ่ช่องเขยชมพระ
บรมเดชาภินินหารอยู่สองกราบข้างสถลวิถี บ้างก็ยกอัญชะลิวายไชยพรพร้อม
สพรั่ง บางพวกที่มั่งคั่งผู้ดีมีทรัพย์สมบัติก็จัดเครื่องสักการบูชาเทียนธูปบุปผามา
ลาวิกิตต่าง ๆ ตามระยะทางเสด็จพระราชดำเนินไปโดยรอบพระราชวัง ครั้นเสด็จ
ถึงเกยที่ประทับแล้วเสด็จเข้าสู่พระมหามณเฑียร มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้
เจ้าพนักงานพระคลังแจกเงินให้ถ้วนทั่วกระบวนแห่ เสด็จพระราชดำเนินทั้ง
ซ้าย ขวา

นำ
กระบวน รวมเป็นคนแปดพัน แลเมื่อเวลาได้ถลถึงถวัลยราชสมบัตินั้นพระ
หลัง
ชนมายุได้สี่สิบสามพรรษา . . . ⁴⁹

ด้วยเหตุการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๑
และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
โดยการเพิ่มเติมข้อความให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมอบราช

⁴⁹จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม ๑ เลขที่ ๒๔. และอาจดูความตอนนี้เทียบกับพระ
ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ อีกสำนวนหนึ่งของสมเด็จพระกรมดำรงฯ ซึ่งมี
นัยยะสำคัญโดยพิศดารต่างกันอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนที่แสดงให้เห็นถึง
รายละเอียดการถวายราชสมบัติของขุนนางแต่ละคนต่อพระมหากษัตริย์ใน สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัช
กาลที่ ๒, เล่ม ๑, หน้า ๒๕-๔๔.

สมบัติให้กรมพระราชวังบวรพระองค์ที่สอง ตลอดจนถึงการตัดพระราชพิธีเสด็จเสียบพระนคร ซึ่งแสดงนัยยะถึงการประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ต่อสาธารณชนอย่างชัดแจ้ง ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงนับเป็นการเปลี่ยนแปลงความหมายให้เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีกลายเป็นกบฏชิงราชบัลลังก์ไปทันที ควรสังเกตด้วยว่า พระราชสิทธิธรรมเดิมที่มาจากความสามารถส่วนพระองค์ในการปราบปรามปัจเจกมิตรที่มีสิทธิ์เสมอกันในการปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ จึงถูกเปลี่ยนไปสู่สิทธิธรรมที่ได้รับมอบราชสมบัติจากพระราชบิดาแล้วในเงื่อนไชของพระราชโอรสองค์ใหญ่ที่เป็นเจ้าฟ้า ทั้งที่อันที่จริงแล้วการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงถือว่าพระองค์ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์โดยผ่านการปราบดาภิเษกจากเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี⁵⁰ อาจนับได้ว่าเป็นเหตุผลที่เข้าใจได้ไม่ยากนัก โดยเฉพาะจากพระสถานะของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี ซึ่งนอกจากจะเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงเคยมีพระราชประสงค์ ที่จะให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกผู้เป็นตาสนับสนุนเจ้าฟ้าพระองค์นี้ให้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ด้วย⁵¹ ขณะเดียวกันเมื่อเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีได้ทรงเติบโตขึ้นในภายหลัง ก็เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า พระองค์ทรงมีพระสถานะที่เท่าเทียมกันกับพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร⁵² และแม้เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้รับเลื่อนพระสถานะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในภายหลัง ก็ไม่ปรากฏพบหลัก

⁵⁰ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, หน้า ๗๔-๗๕.

⁵¹ อนุสรณ์ (กรุงเทพฯ., ๒๕๒๘), หน้า ๘๕. (พิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ หลวงพิสุจน์พานิชยลักษณ์ (หม่อมหลวงเพ็ญยศ อิศรเสนา)).

⁵² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๘๖. และ หม่อมเจ้าหญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "วังท่าพระ" ใน ตำนานวัดถุสถานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา, หน้า ๑๓๒.

ฐานว่าเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีมีพระสถานะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ขณะที่เมื่อถึงปลายแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็อาจกล่าวได้ว่า เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีได้ทรงเป็นผู้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมากที่สุดพระองค์หนึ่ง ขนาดเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระประชวรวิงเวียนในคราวที่เสด็จฯที่พระศรีสากยมุนีไปวัดสุทัศน์ ถึงพลับพลาเสด็จขึ้นเขพลาด เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีก็เข้าประคองรับไว้ทัน⁵³ ประกอบกับในสมัยนั้นข้าราชการซึ่งเป็นคนเก่าและเคยทำงานมาแต่ครั้งสมัยกรุงธนบุรี ก็น่าจะมีอยู่ไม่น้อย ความนิยมในตัวของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี จึงอาจหมายถึงความคิดที่อยากสนองพระเดชพระคุณ ทั้งกับพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งก็อาจนับได้ว่าไม่ได้เป็นเรื่องเกินเลยความจริงนัก

จากการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในกรณีการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ากฎเกณฑ์ในการสืบราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ถูกชำระเปลี่ยนแปลงความหมายใหม่ จากที่เคยปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับที่ยังไม่ถูกชำระว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการปราบดาภิเษก ไปสู่กฎเกณฑ์ใหม่ของการสืบราชสมบัติว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงมอบราชสมบัติให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระ

⁵³ อนุสรณ์ (กรุงเทพฯ., ๒๕๒๘), หน้า ๘๖. (พิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ หลวงพิสุจน์พาณิชย์ลักษณ์ (หม่อมหลวงเพิ่มยศ อิศรเสนา)). และ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๘๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางสาวเรียบ วิเศษกุล ณ เมรุวัดธาตุทองพระโขนง วันที่ ๓๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙), หน้า ๓๒๐-๓๒๑.

ราชโอรสก่อนที่พระองค์จะเสด็จสวรรคต ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ถูกอธิบายใหม่ให้ทรงได้รับการมอบราชสมบัติจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระองค์ ดังที่ปรากฏให้เห็นจากการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในครั้งนี้

ขณะเดียวกันก็เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ฐานะในการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ถูกอธิบายไว้ในหลายเงื่อนไขจนอาจกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียวก่อนหน้าสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงมีมาตรฐานในการเสด็จขึ้นครองราชย์ที่ "สมบูรณ์ที่สุด" เพราะถ้าหากเว้นจากเงื่อนไขในคำอธิบายที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งยังไม่ถูกชำระแล้ว การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้ถูกอธิบายไว้ในหลายมาตรฐาน และแท้จริงแล้วก็ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งกันแต่ประการใด นับตั้งแต่การเสด็จขึ้นครองราชย์ในฐานะที่ถูกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งให้รับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล การเสด็จขึ้นครองราชย์ในเงื่อนไขที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมอบราชสมบัติให้ และการเสด็จขึ้นครองราชย์ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าของฟ้าพระราชมโอรสพระองค์ใหญ่ ฯลฯ ในทางกลับกันจะเห็นได้ว่า การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อาจนับเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึง ภาพที่สอดคล้องและใกล้เคียงกับกฎเกณฑ์สำคัญในการสืบสันตติวงศ์ (primogeniture) ของตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งถูกสถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่พระองค์ทรงประกาศยุบเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไปแล้ว

ถึงรัชสมัยการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๓ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตน

โกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทั้งสำนวนซึ่งถูกชำระแล้วและสำนวนซึ่งยังไม่ถูกชำระ ได้กล่าวถึงการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้อย่างต้องตรงกันว่า การเสด็จขึ้นครองราชย์ตามคำทูลเชิญของ “เสนาประชาราษฎร์” ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า เกณฑ์การสืบราชสมบัติในความหมายนี้อาจจะเป็นสิ่งที่รับกันได้โดยทั่วไป โดยเฉพาะชาวตะวันตกในสมัยนั้น ดังที่ปรากฏข้อความในหนังสือของวิลเลียมยอห์นบัตต์วัดเจ้าเมืองเกาะหมาก เมืองสิงห์ไปราและเมืองมะละกาถึงเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ในช่วงสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ๆ ซึ่งมีข้อความที่น่าสนใจว่า “ข้าฯ เห็นว่าพระมหากษัตริย์สองพระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติตามประเพณีเมืองไทย พวกเสนาบดีเลือกสรรดีไว้ให้เป็นใหญ่เห็นสมควรนัก”⁵⁴ อีกทั้งยังได้ถูกนำมาใช้ในการเลือกพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองด้วย ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่าดังนี้

... เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ได้มีรับสั่งให้หากกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการปรีกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่า พระราชวงศ์พระองค์จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอซึ่งทรงพระสติปัญญารอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง สมควรจะปกป้องสมณพ

⁵⁴ เหตุการณ์ตอนต้นรัชกาลที่ ๔, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๕), หน้า ๓-๔. (เจ้าภาพพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ปีวอก พ.ศ. ๒๔๗๕).

ราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์ได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็น
พระเจ้าแผ่นดิน . . . ⁵⁵

ด้วยเหตุนี้ การเสด็จขึ้นครองราชย์ทั้งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงถูกคงความหมายดั้งเดิมตามที่
ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทุกประการ
อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทั้งสำนวนซึ่งยังไม่ถูกชำระและถูกชำระแล้ว ตลอดจนถึงพระ
ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ฉบับในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ จะอธิบายถึงการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างต้องตรงกันว่า ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ผ่านการประชุม
ปรึกษาของเหล่า "เสนาประชาราษฎร์" ตามหลักการเอกราชไมตรีสัมพันธไมตรี ดังที่ได้
กล่าวมาแล้ว ทว่าในท้ายสุดเมื่อถึงตอนกลางสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงมีพระบรมราชโองการ ประกาศให้ยกเลิกตำแหน่งกรม
พระราชวังบวรฯ ซึ่งเสด็จทิวคตลงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พร้อมๆ กับทรงสถาปนาสมเด็จพระ
พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระนาง
เจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราช
กุมาร (crown prince) ดำรงตำแหน่งรัชทายาทและมีสิทธิในการสืบราชสมบัติเป็นพระ
มหากษัตริย์พระองค์ต่อไป⁵⁶

⁵⁵ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๔.

⁵⁶ วิลาสวงค์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตน
โกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๕๗.

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารพระองค์แรกทรงดำรงตำแหน่งรัชทายาทอยู่ได้เพียง ๗ ปีก็เสด็จทิวงคต เมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ด้วยพระชนม์เพียง ๑๖ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระราชโอรสพระองค์ถัดมาในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารแทนในปี พ.ศ. ๒๔๓๗⁵⁷ เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ถึงตอนนี้อำนาจของเหล่า "เสนาพระราชาราชบุรุษ" ที่เคยมีในการวินิจฉัยเลือกพระมหากษัตริย์ ก็ได้ถูกเคลื่อนไปสู่พระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว จนกระทั่งเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็อาจกล่าวได้ว่า พระราชอำนาจในการวินิจฉัยเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อมา ได้ตกอยู่ในพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างสมบูรณ์ เมื่อพระองค์ได้ทรงตรา "กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์

⁵⁷ วิชาสงศ์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๖๐-๖๑.

พ.ศ. ๒๔๖๗"⁵⁸ กฎมณเฑียรบาลที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตรา
 ขึ้นนี้ จึงนับว่าเป็นกฎหมายว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์ที่กำหนดถึงกฎเกณฑ์ในการสืบ
 ราชสมบัติที่แน่นอนขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของสังคมไทย และมีผลบังคับใช้
 สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน⁵⁹

⁵⁸โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่นๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๓๗ กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๗ (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิ
 เมล์, ๒๔๗๖), หน้า ๑๖๘-๑๘๓.

⁵⁹วิลาสวงศ์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตน
 โกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๗๓.